

ДО ПИТАННЯ ПРО ТРАНСФОРМАЦІЮ УСТАЛЕНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ В ЕПІСТОЛЯРНИХ ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ-КЛАСИКІВ

С. А. Ганжа, Н. М. Сінкевич

В статье анализируются фразеологические особенности языка произведения украинских писателей XIX ст. Обращается внимание на трансформацию устоявшихся фразеологизмов в авторском тексте.

Ключевые слова: фразеологизм, структурная семантическая трансформация, епистолярный стиль

У статті аналізуються фразеологічні особливості мови творів українських письменників XIX ст. Звернено увагу на трансформацію усталених фразеологізмів в авторському тексті.

Ключові слова: фразеологізм, структурна та семантична трансформація, епістолярний стиль

An the giken artikle we analuse the phraseologikal pekulaities of the language in Ukrainian literaru writings of the 19 th century. Special attention is paid to the trfnstformation of general set phrases when met in a writer's work.

Key words: phraseology, transformation, phraseologikal peculiarities of the language

Актуальність. Дослідження мови епістолярної спадщини українських письменників-класиків XIX – початку XX століття визначає інтерес до її стилеутворюючих засобів, найважливішими з яких є, на наш погляд, фразеологічні одиниці (ФО).

Мета. Аналіз фразеологізмів передбачає з'ясування відмінностей між фразеологізмами традиційними та їх текстовою реалізацією; дослідження ФО у листах слід пов'язати з вивченням семантичних та структурно-семантичних трансформацій.

Не всі ФО у приватному листуванні письменників однаково підлягають перетворенню. Ця особливість фразем полягає у тому, що в їх парадигматиці здатність до структурного варіювання найбільш притаманна фразеологічним єдностям, рідше – зрощенням, тому що зрощення – найменш гнучка частина фразеології, яка характеризується у мовознавстві нерухомістю окремих компонентів і відсутністю зв'язків з вільним словосполученням. А.І. Федоров стверджує, що фразеологічні зрощення, які втратили внутрішню форму у своїй семантиці... не підлягають перетворенню. Але результати даного дослідження свідчать про те, що це категоричне ствердження потребує уточнення. Дійсно, відновити фразеологічний образ, закладений у фразеологічному зрощенні, не вдається. Але структура зрощень, їх компонентний склад можуть бути перетворені. Навіть такі стійкі ФО, як фразеологізми з архаїчними компонентами, в епістолярних текстах письменників підлягають структурній трансформації. Р.М. Попов про причину такого явища пише, що ФО, які мають у своєму складі архаїзми, зазнають досить сильного нормалізуючого впливу з боку сучасної мовної системи. Інколи цей вплив позначається настільки сильно, що призводить до зникнення архаїчних компонентів у структурі фразеологізмів, а точніше кажучи, до появи оновлення варіантів тих самих фразеологізмів.

Аналізуючи ФО у листуванні письменників, виділяємо два типи трансформацій: структурно-семантичний і семантичний.

До різновидів структурно-семантичних трансформацій належать:

- а/ лексична заміна компонентів ФО словами вільного вжитку;
- б/ поширення фразеологізму; в/ фразеологічний натяк;
- г/ контамінація фразеологічних одиниць; д/ еліпсис фразеологізму;
- е/ розгорнута метафора.

Дослідження епістолярних матеріалів свідчать, що лексична заміна компонентів ФО – найпоширеніший різновид трансформацій, до якого звертаються українські митці слова. В епістолярній мові “вибір компонентів-замінників залежить не від обмеженого мовною системою обсягу слів, а винятково від семантичних і стилістичних намірів мовця” [1, с. 108]. Різноманітні види заміни компонентів у складі фразем використовуються з певною стилістичною метою: пристосувати ФО до конкретної ситуації, оживити та змінити фразеологічний образ, створити очікуючий ефект, передати авторське ставлення до зображуваного.

У листуванні письменників усі лексико-граматичні розряди ФО підлягають подібній трансформації. Однак найчастіше підлягають заміні компонентів фразеологічні єдності, що пояснюється збереженням ними внутрішньої форми. Наприклад, Леся Українка у листі до М. Коцюбинського від 5 січня 1893 року шляхом субституції компонентів ФО дати / серцю, ногам, рукам, сльозам / волю утворює ФО дати перу простір. Авторка робить заміну компонентів, що формально нагадують роль додатків, тематично близькими в семантичному плані словами. Трансформований фразеологізм у тексті авторки набуває такого значення – “вільно писати, не обмежуючись нічим, не зважаючи на цензуру; писати багато”. Звернімося до листа: “... числа стали наповнятися писанням дуже стислим об'єктом, а мало цікавим змістом, бо всякий боявся давати простір своєму перу” [2, с. 192].

Поширення фразеологізму. Суть поширення ФО полягає у включенні до традиційної структури фраземи таких слів чи словосполучень вільного вжитку, які надають ФО більшій конкретності.

Як правило, виділяється три види поширення компонентного складу ФО: атрибутивне, об'єктне та обставинне. Слід підкреслити те, що при атрибутивному поширенні фразем поширюється лише один компонент /визначаючий/, а при об'єктивному й обставинному поширюється фразеологізм у цілому.

Поширення ФО адресанти інтенсифікують образно-метафоричним та емоційно-оціночним значенням фразем, а також звужують їх узагальнену семантику, конкретизують її стосовно змісту листа. Наприклад, І.Франко в одному з епістолярних текстів вживає трансформований фразеологізм розкусити другий, такий же не початий горіх, в якому залишається смисл ФО розкусити горіх – “з великими труднощами впоратися з чим-небудь, розв'язати якийсь складне завдання”. Збереглися внутрішній образ, емоційно-експресивне забарвлення і стилістична характеристика фразеологізму. Однак, на відміну від традиційної ФО, трансформована передає більш конкретне поняття – “розв'язати якийсь складне завдання, аналогічне якому було вже розв'язане”. У листі читаємо: “А потім прийдеться розкусити другий, такий же непочатий горіх – цілий комплекс корсунської легенди” [3, с. 205].

Автори нерідко вживають такий вид структурних перетворень ФО, як скорочення їх компонентного складу. “Опускаються в ФО ті компоненти, які в даних умовах не є семантично стрижневими...” [4, с. 132].

Головною причиною еліпсиса є прагнення економії мовних засобів – до лаконізації мовлення. У створенні і сприйнятті фразеологічного образу, побудованого на основі скорочення ФО, надто важливу (а іноді і вирішальну) роль відіграє контекст. Наприклад, у листі І.Франка емоційно-експресивні якості відомого фразеологізма розкусити твердий горіх, співвідносного з дієсловом, збільшилися, коли сталий зворот внаслідок редукції набув субстантивної семантики – “досить складна справа”. Автор пише: “Зате Martium Parae... то вже твердий горіх” [3, с. 207].

Крайня межа скорочення ФО – семантичне стиснення фразеологізму в одне слово. У цьому випадку слово-компонент використовується ізольовано, самостійно, концентруючи в собі денотативне, образно-метафоричне, емоційно-оціночне та експресивне значення ФО. Оригінальним матеріалом є рядки листа М. Коцюбинського до М. Чернишевського, де автор, редукуючи фразеологізм їсти живцем /кого/, залишає слово-компонент їсти /кого/ та її внутрішній образ. Однак, на відміну від ФО, слово-компонент, подібне за звучанням до одного з компонентів фраземи, більш лаконічне, стисле, значно виразніше думку автора: “А тим часом автори, що давали матеріал до нашого альманаху, розумієте, їдять мене” [5, с. 35].

До структурно-семантичних трансформацій ФО також слід віднести розгорнуту метафору.

Лінгвістичною особливістю цього виду трансформації ФО є те, що поряд із традиційною фраземою в епістолярних текстах повторюються окремі її компоненти, які мають здатність набувати значення цілого фразеологізму. І.С. Гнатюк наголошує на тому, що “компонентам фразеологізму не повергаються їх прямі номінативні значення... – навпаки, ступінь переосмислення у фразеологізмі посилюється, образ, на якому він будується, розгортається, стає глибшим, метафоричним” [4, с. 129]. Оригінальними майстрами розгорнутої метафори є Л. Українка, М. Кропивницький, М. Коцюбинський. Такий спосіб використання ФО можна вважати відмінною рисою їх індивідуального стилю. Наприклад: ФО як на вулкані у листі М. Коцюбинського до І. Франка вживається без змін у структурі й семантиці. Але далі в контексті відбувається розгортання метафоричного образу, закладеного у ФО. Слово вулкан у наступному контексті використовується не в прямому номінативному значенні, а набуває такого, що мотивується семантикою даного фразеологізму: “Ми живемо як на вулкані або ми самі той вулкан, джерело якого сліпий уряд хоче засипати трісками і тим спинити вибух” [5, с. 47].

Фразеологічний натяк. Фразеологічний натяк як стилістична фігура не є частиною фразеологізму: “це згадка про якусь фразеологічну одиницю, іноді її назва одним словом, натяк на відомий носіям мови фразеологізм” [6, с. 116].

Основними різновидами фразеологічного натяку є: а/ використання слів (одного або кількох), співзвучних з компонентами ФО; б/ використання однорідних з одним із компонентів ФО слів; в/ використання конструкцій, логічна структура яких нагадує ту чи іншу традиційну фразему.

Слід звернути увагу на рядки листа І. Нечуя-Левицького до Б. Грінченка від 16 листопада 1905 року, де автор використовує натяк на ФО дорога, вкрита тернами, що більш влучно, точніше виражає значення – “труднощі”, ніж подається у словниках, образно змальовуючи нові відтінки категоричності, душевного неспокою, страждання, даючи поняттю відповідної оцінки й характеристики: “Як напечатаете мою ”Бабу Палажку” старим правописом, то це буде ще один терен на моїй стежці...” [7, с. 457].

До різновидів структурно-семантичних трансформацій належить фразеологічна контамінація – процес схрещування в одному виразі двох або кількох ФО.

Досить цікавими з стилістичного погляду є трансформовані ФО сидіти тихо і не рипатись і сидіти грибом і нікуди не рипатись. Такі фраземи Л. Українка утворила способом контамінації, схрестивши в одному виразі: 1. ФО сидіти і не рипатися + сидіти тихо; 2. ФО сидіти грибом і нікуди не рипатися. Така контамінація зумовлена наявністю у складі фразеологізмів спільного компонента сидіти. У листах авторки індивідуальні ФО виконують стилістичну та узагальнюючу функції, відзначаються неабиякою конотативною насиченістю та виразністю поняття – “нічим не займатись”. Письменниця повідомляє: “коли не... як се було досі, а моє власне рішення примусить мене “сидіти тихо і не рипатись”; “а поки що я сиджу грибом і нікуди не рипаюсь” [2, с. 305].

Семантична трансформація ФО. Система семантичних трансформацій ФО не знайшла ще цілком прийнятого розв'язання в лінгвістиці. Спостереження над функціонуванням фразеологізмів в епістолярних матеріалах дає підставу стверджувати, що семантична стійкість ФО не є абсолютною, як і структура, вона зазнає постійного розвитку, оновлення, переосмислення. Одним із цікавих досліджень у цьому напрямку, на наш погляд, є робота І.С. Гнатюк, яка вважає, що семантична трансформація – це “зміни традиційної семантики фразеологізму, спричинені його актуалізацією в особливих контекстуальних умовах, внаслідок чого узуальне фразеологічне значення набуває додаткових відтінків або ж реалізується семантична двоплановість чи то окремих компонентів ФО, чи словосполучення в цілому” [4, с. 84].

Отже, у межах семантичних перетворень ФО розрізняються: власне семантична трансформація і подвійна актуалізація фразеологізмів.

У тих випадках, коли узуальне фразеологічне значення набуває додаткових відтінків, то буде мати місце власне семантична трансформація. Наприклад, Г.Ф. Квітка-Основ'яненко в епістолярному тексті до Т. Шевченка послуговується ФО пальці знати. Автор використовує індивідуальний підхід до загальноживаного звороту, надаючи фраземі семантики, яка не зафіксована в кожному із словників, а саме – “добре, якісно”. Така ФО у листі автора набуває оригінальності, виконує узагальнюючу функцію щодо наступної частини речення: “Коли проситиме вас об сім, то, будьте ласкаві, учешіть наших так, щоб пальці знати було, щоб наші на славу пішли; як знаєте, так з ним і скомпонуйте...” [8, с. 302].

Різновидністю семантичної трансформації ФО є подвійна актуалізація, у терміні якої є вказівка на паралельне сприйняття значення фразеологізму й співзвучного з ним вільного словосполучення. Тобто подвійна актуалізація являє собою реалізацію поряд з традиційним значенням ФО потенційних лексичних значень всіх або окремих його компонентів.

Компоненти більшості фразем первісно вживалися як вільні словосполучення, потім вони метафоризувалися і набули фразеологічної семантики. В залежності від контекстуального оточення на перший план виступає пряме або фразеологічне значення.

Але в епістолярних текстах ми стикаємося із своєрідним контекстом, який відтворює актуалізацію не тільки одного, але нерідко і двох значень одиниці. Саме контекстуальне оточення допомагає автору відновити фразеологічний образ, освіжити метафоричність, емоційність і експресивність ФО. Наприклад, у листах І. Нечуя-Левицького експресивність всього вислову значно підвищується за рахунок подвійної актуалізації: “... але коли б часом громадянство не стало гопки та не витріщило очей, як корова на нові ворота..., що через цю новину не впізнала хазяйського двору”; “Візьме та й закрутить чоловік таку веремію, що тільки очі витріщиш, як корова на нові ворота, бо не впізнає хазяйської оселі” [7, с. 368].

Висновки. Отже, викладаючи курс сучасної української мови студентам, слід частіше звертатись до епістолярної спадщини українських письменників-класиків. Аналіз епістолярних текстів допоможе не тільки глибше зрозуміти рідну мову, а й зробити її невичерпним джерелом для вивчення історичної дійсності, багатющим матеріалом для наукових пошуків та досліджень.

Література:

1. Шадрін М. Структурно-семантичні мовленеві перетворення фразеологічних одиниць // Актуальні проблеми лексикології і словотворення. – Новосибірськ, 1974. – С.108.
2. Українка Л. Твори: У 12 т. – К., 1978-1979.
3. Франко І. Твори: У 50 т. – К., 1986. – Т.50.
4. Білоноженко В., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К., 1989. – С.132.
5. Коцюбинський М. Твори: У 7 т. – К., 1975. – Т.6.
6. Ройзензон Л. Лекції з загальної та російської фразеології. – Самарканд, 1973.
7. Нечуй-Левицький І. Твори: У 10 т. – К., 1968. – Т.10. – С.457.
8. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори: У 7 т. – К., 1981. – Т.7. – С.302.